

Gyermek a történelemben – Beszámoló a Hajnal István Kör 2001. évi konferenciájáról

A Hajnal István Kör — Társadalomtörténeti Egyesület 15. évi országos konferenciájának 2001-ben, augusztus 24—25. között — 1987 és 1991 után immár harmadik alkalommal — a gyulai Békés Megyei Levéltár volt a házigazdája. A vendéglátók elsőrangú szervezése mellett a sikeres lebonyolítást a megyei önkormányzat támogatása is elősegítette. A Kör *Gyermek a történelemben* című rendezvényével a hazai történetírásban önálló kutatási problémaként ritkán megjelenő kérdést állított éves találkozójának középpontjába, ezzel azonban nagyon is illeszkedett egyesületi hagyományaihoz. A Kör konferenciáinak témaválasztásával, egyes témák, vagy elméleti—módszertani kérdések reflektorfénybe állításával új kutatási területek felderítésére, illetve a korábbi eredmények és kutatások, egyes elméleti—módszertani kérdések újragondolására ösztönözheti a hazai kutatókat. A konferenciák sikere és valós tudományos hozadéka elsősorban attól függ, hogy a kitűzött téma mennyire képes mozgósítani a szakma művelőit, és kialakul-e érdemi vita a megadott kérdéskör kapcsán. Ezeket a feltételeket tekintve is nyugodtan kijelenthető, Gyulán a Hajnal Kör az egyik legsikeresebb konferenciáját bonyolította le.

Mintegy 30 előadás hangzott el, öt nagy témakörben, melyek — a konferencia menetének sorrendjében — a következők voltak: *Gyermek a családban*, *Gyermek az iskolában*, *Gyermekkorok és kortörténetek*, *Gyermek az emlékezetben*, illetve *Gyermek a történeti demográfiában*. Az egyes szekciók nem előre meghatározott kérdések szerint, hanem a beérkezett előadások tematikus csoportosításával alakultak ki, ezért egyfajta tükröképét is mutatják annak, mely területeken folynak leginkább kutatások, mely kérdések foglalkoztatják leginkább a hazai kutatókat a gyermekkor társadalomtörténetével kapcsolatban.

A konferenciát felvezető *Gyermek a családban* szekció igen jól betöltötte szerepét, hiszen a további szekciókban felmerülő kérdések szinte mindegyike megjelent egy-egy hozzászólásban, és talán itt hangzottak el a leginkább „klasszikusnak” tekinthető társadalomtörténeti előadások. Egy részük az árva, félárva gyermekek sorsát vizsgálta a 18—19. századi Magyarországon, a korabeli hatósági szabályozások, illetve részben a családi levéltárak tükrében. A nevelés, a családon belüli értékátadás, és az öröklés/örökítés problematikájával három igen jól felépített előadás is foglalkozott. A 18. századi magyarországi gyermekszülés társadalomtörténeti vizsgálata a történeti demográfiai kérdéseket, a végrendeletek elemzésének szentelt előadás pedig a konferencián többször is felmerült módszertani vitákat vezetete fel.

Klasszikus területnek számít az oktatás, a nevelés története. A kérdést az előadók lényegében három megközelítésben tárgyalták. Az előadások egy része intézménytörténeti volt, egyes iskolák szervezeti felépítésének, történetének bemutatására törekedett; egy másik csoport neveléstörténetinek tekinthető, a különböző tankönyvek, ok-

tatási programok elemzésére vállalkozott, s végül megjelentek a diákság társadalmi összetételére, helyzetére, mindennapjaira irányuló, szűkebb értelemben társadalom-történetinek tekinthető kutatások is.

Tematikájában ehhez a kérdéskörhöz is kapcsolódott a *Gyermekkor az emlékezetben* szekció számos előadása is. Az előadók részben az emlékiratok, részben a szóbeli visszaemlékezések alapján vizsgálták a nevelési folyamatot, és így kiegészítették, illetve más megvilágításba helyezték a *Gyermek az iskolában* szekció keretében felvetett kérdéseket. Emlékezet és történelem kapcsolata az utóbbi évezedekben a nemzetközi történetírás egyik legizgalmasabb és leginkább vitatott kérdéskörévé vált. Jellemző, hogy a konferencián e problémakör kapcsán nem csupán az emlékezetnek szentelt ülés, hanem a *Gyermekkorok és kortörténetek* szekciót követően is élénk vita bontakozott ki, ahol több előadás is egy-egy kiemelkedő, ismert történelmi személyiség, vagy ellenkezőleg hétköznapi emberek (főként munkások) gyermekkorának rekonstruálására vállalkozott. A vitákban felmerült, vajon mennyire hagyatkozhat a történész az emlékező közlésére, illetve miért, milyen kérdéseknek a tükrében vizsgálendő a visszaemlékező múlt-konstrukciója. Többen felvetették, milyen jelentősége lehet — és egyben miféle lehetőségei kínálkoznak — a gyermekkor rekonstruálásának akkor, ha nem áll rendelkezésre közvetlen forrás, illetve, hogy a gyermekkorra vonatkozóan miképpen lehet információkat nyerni teljesen más célból íródott forrásokból.

A gyermek a történelmi demográfiai kutatásokban természetesen központi szerepet játszik. A konferenciát záró előadások részben további adalékokkal szolgáltak a termékenység, gyermekkori halandóság, a gyermekszám alakulása problematikájához, vagyis egy olyan területhez, ahol a hazai kutatásnak még számos fehér foltot kell felszámolnia. A konferencia egyik legélénkebb vitája azonban nem az ismertett újabb adatok, hanem a már meglévő eredmények ártértékelésének szükségessége körül bontakozott ki, vagyis, miként az egész kétnapos tanácskozás, újabb kutatásokra ösztönzött.

A konferencia előadásai, remélhetőleg minél hamarabb, a Hajnal István Kör *Rendi társadalom — polgári társadalom* könysorozata keretében lesznek olvashatók.

GYERMEK A CSALÁDBAN

Horváth József: A gyermek a családban a 17. századi győri végrendeletek tükrében

Krász Lila: A gyermek érkezése — 18. század

Krajcárné Cierna Lubica: Árvák és özvegyek a 18. század második felében — szemelvények a Vas Megyei Levéltár anyagából

Eörsi Julianna: A csonka család gyermekei a 18—19. században

Erdész Ádám: Az értéktadás folyamata egy polgár családban — Kner-család

Kövér György: „XY és fiai” — A cégőrkítés stratégiái a 19. századvégi nagypolgári családoknál

GYERMEK AZ ISKOLÁBAN

- Pukánszky Béla: 19—20. századi magyar pedagógiai tankönyvek gyermekképe
 Hudi József: A Pápai Református Kollégium 1845. évi törvényei
 Takács Edit: A Szentesi Református Eklézsia iskoláztatási törekvései a 18—19. században
 Katona Csaba: Egy kosztosdiák mindennapjai — Magos Sándor kúriai bíró gyermekkori levelei
 Sasfi Csaba: A középfokú iskolák diákságának társadalmi összetétele Magyarországon 1910-ben
 Vörös Boldizsár: „Bizonyára hallottátok már Marx nevét”: Történelmi személyiségek az ifjúság nevelésében a Tanácsköztársaság idején
 Hunyadi Attila: Erdélyi magyar iskolák és iskolaszövetkezetek

GYERMEKKOROK ÉS KORTÖRTÉNETEK

- Szilágyi Márton: A nemzet árvája — Petőfi Zoltán konfliktusos élete és halála
 Vonyó József: Egy politikus habitusának gyermekkori gyökerei — Gömbös Gyula
 Csóti Csaba: Részvét és propaganda — A menekült gyermekek védelme és publicisztikai szerepük az első világháború alatt
 Borbeczky Ágnes: Változások a szülők gyerekfelfogásában, a gyerekek életkörülményeiben és szocializációjában
 Tóth Eszter Zsófia: Munkásasszonyok gyerekkora
 Horváth Sándor: Sztálinvárosi gyerekek

GYEREK AZ EMLÉKEZETBEN

- Fábray Anna: Gyerekkorok. A nevelés folyamata, szereplői és színterei a 19. századi emlékiratokban
 Keller Márkus: Piarista szerzetes tanárok visszaemlékezései gyerekkorukra a 19. század első felében
 Perényi Roland: „H... Lajosnak a síralomházban saját kezűleg irtt önéletírása”: Egy 19. századi rablógylkos visszaemlékezései
 Völgyesi Orsolya: Gyerekkor és identitásképzés a Trianon utáni Kassán
 Szabó Ferenc: A paraszti gyerekkor meghatározó elemei
 Majtényi György: Egy gyerekkor két emlékezete
 Fisli Éva: Gyerekkor és ego-histoire

GYERMEK A TÖRTÉNETI DEMOGRFÁIÁBAN

- Óry Péter: Kiskorúak a 18. századi összeírásokban
 Faragó Tamás: A csecsemőhalandóság Magyarországon a 18—20. században
 Benda Gyula: A magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatok mérlege

Majtényi György:

„Uraltak” vagy „önfejűek”?

Diktatúrák mindennapjai a német társadalomtörténet-írásban

„Hitlernek egyetlen hibája volt, hogy elvesztettük a háborút.” Ez a kijelentés ma nem tartozik a szalonképes állítások sorába. Magára valamit is adó történész nem enged meg magának ilyesféle állítást. De mi a helyzet akkor, amikor a történelem szereplői e fajta, és ehhez hasonló mondatokat is megfogalmaznak? Mint ahogy a fenti kijelentés is egy, a világháborús időkre emlékező Ruhr-vidéki bányász szájából hangzott el (Niethammer 1986: 17). Mi a történész feladata, hogy megszólaltassa a történelem szereplőit, elemezze élményeiket vagy hogy saját maga értékelje a történelmi eseményeket?

A *mindennapok történetét*,¹ a korabeli emberek hétköznapjait bemutató törekvések Németországban a makroszemléletű társadalomtudományos történetírással szemben, azzal heves vitát folytatva bontakoztak ki. Míg a kritikai társadalomtörténet kezdetei a szociálliberális kormányzat időszakára estek, addig az 1980-as évek elején a kapitalista fejlődés baloldali kritikája, az erősödő zöldmozgalom jelentették azt a politikai, szellemi közeget, amelyben az új történetírói irányzat kibontakozhatott. Szinte politikai célkitűzéssé vált, hogy vissza kell adni az egyéneknek saját történelmüket, és meg kell törni azt a diskurzust, amely a kulisszák mögött a tudományosság látszatával folyik, de valójában elkendőzi a kortársak szempontjait, életérzéseit. Történetírói műhelyek alakultak az egyes tartományokban, és lelkes amatőrök, egy közkedveltté vált kifejezéssel élve, „mezítlábas történészek” eredtek a történelmi tények nyomába. Interjúztak s gyűjtötték a közelmúlt történetének személyes dokumentumait (naplók, visszaemlékezéseket, leveleket) (Lüdtke 1989: 32—37). A társadalomtudományos történetírás képviselői értetlenül álltak a jelenség előtt, és amikor vitába bocsátkoztak, önkéntelenül is átvették a naiv hittel s olykor érdes hangon megszólaló történetírók stílusát (Fónagy 1996: 369—370).

A kritikákkal szemben azt hangsúlyozták, hogy a mindennapok történészei feladták a társadalomtörténet elméleti háttérét és ehelyett saját intuícióikra hagyatkoztak. Az apolitikusság látszata az ő esetükben nem jelent mást, mint a történetírói szerep romantikus felfogását, a „*small is beautiful*” *naiv logikáját* (Wehler 1985). A későbbi munkák ismeretében az olvasó önkéntelenül is értetlenséget lát ezekben a reakciókban, az új elutasítását, pedig a mindennapok története valóban antiszcientista köntösben jelentkezett; s félő volt, hogy a nagy történetek vízióinak elutasítása egyúttal a társadalomtörténet elméleti háttérének a teljes feladását jelenti. A mindennapok

1 Az „Alltagsgeschichte” szó fordítható magyarra a mindennapok és a hétköznapok történeteként is. Az „Alltags” fogalma egyaránt jelöli a mindennapi (értsd: rutinszerűen ismétlődő) cselekedeteket, másfelől az emberek hétköznapjait is, amiknek a világát éppen ezek a — a történész számára sokszor észrevehetetlen — mindennapi cselekedetek, történése határozzák meg.

történészeinek munkáiba begyűrűző elméleti hatások csak később tudatosították, hogy a mindennapok története több lehet, mint egyszerűen tapasztalattörténet (Erfahrungsgeschichte). Többen rámutattak, hogy az egyéni tapasztalatok az egyéni cselekedetek társadalmi kontextusában is értelmezhetőek (Lüdtke 1994: 72), a mindennapok a kutatásnak pedig nem a tárgyát, hanem a perspektíváját jelentik. Ugyanakkor a jól ismert kritika szerint önmagában ez sem jelentett semmi újat, hiszen mindenkinek, még Bismarcknak is voltak hétköznapijai. Mindenesetre a 90-es évekre elcsendesült és „akadémiai” mederbe terelődött az a vita, amely egy évtizeddel korábban a vitázó felek közti politikai és generációs ellentéteknek is hangot adott. (Lindenberger 1996: 299).

A mindennapok történetírásának „elméletellenessége” utóbb a társadalomtudományos elméletek explicit alkalmazásának elutasításává szelídült. Ne az elmélet, hanem a kutatás tárgya határozza meg a történeti munkák következtetéseit, érveltek a mindennapok historikusai. E felfogás nyitottságot jelentett a legkülönbözőbb területekről érkező elméleti hatások irányába, ugyanakkor ma már elmondható, hogy hosszabb távon egy sajátos szemléletmód és ebből következően egy saját módszertan megteremtését jelentette. Ma is állandó viták tárgya az a metodika, amit sokszor bíráltak belső következetlenségei, tudományos „megalapozatlansága” miatt, hogy a történészek kényük-kedvük szerint válogattak a nekik tetsző elméletekből, annak érdekében, hogy logikus láncba szedjék megállapításaikat (Röhr 1995: 294–344). Bár Magyarországon az irányzatot szívesen ismertetik a mikrotörténettel párhuzamba állítva, Németországban pontos választ talán kevesen tudnának adni arra kérdésre, hogy mi is valójában az Alltagsgeschichte. Fő jellemzőjeként többnyire a politikátörténet-írással, és a ma már hagyományosnak mondható társadalomtudományos történetírással való szembenállását említik.

Az Alltagsgeschichte historikusai pedig, talán hogy az új társadalomtörténet más irányzataitól való távolságot — így pl. a történeti antropológiától vagy a mikrotörténettől — megőrizzék, mind a mai napig próbálják „szakértő státusukat” relativizálni (Lüdtke 1989: 36). Talán sikerült is valamit átmenteniük a kezdeti populizmusból és romantizmusból, hiszen még ma is rendeznek — korhű ruhába öltöztetett iskolásokat felvonultató — történelmi városjátékokat a mindennapok történetének zászlaja alatt.

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy mit is jelentett valójában az Alltagsgeschichte által meghirdetett fordulat a német társadalomtörténet-írásban, akkor a zászlóbontrók célkitűzései mellett a megszülető munkák valódi céljairól és központi témájáról is szólni kell. Németországban a háború utáni demokratikus hagyomány egyik alapmotívumává a kollektív büntudat rítusai váltak. A náci időszakot a történészek többnyire olyan negatív viszonyítási pontnak tekintették, amelyhez képest minden múlt és minden jövő. E történet szereplői így vagy mint bűnösök és cinkosok vagy pedig mint áldozatok elevenedtek meg a történetírók elbeszéléseiben.

A mindennapok historikusai az egyéni életutak és a korabeli hétköznapi vizsgálatával arra a kérdésre kerestek választ, hogy milyen személyes sorsok oldódtak fel annak a tömegnek a magatartásában, mely rendíthetetlenül állta a háborúk sorscsa-

pásait, a forradalmak sorsfordítóit, és miután felsorakozott a weimari köztársaság oldalán, a náci rendszer arctalan bázisává vált (Lüdtke 1993: 10—12; Bódy 2000: 281). A mindennapok vizsgálata olyan kérdéseket vetett fel, amikre válaszolva a történészek nemcsak saját maguk, de a nagyközönség, a náci múlt ábrázolását, bűnösök és cinkosok országának vízióját gyanakvással fogadó német polgár számára is igyekeztek megmagyarázni és újraértelmezni a német átlagember és a náci erőszak viszonyát. A megélt történelem, a személyes élmények ábrázolása során ablakot nyitottak egy olyan valóságra, amelyben a német kispolgár és munkás saját életvilágának keretein belül találkozott a hatalmi gépezet működésével. Nemcsak a korszak történelme helyeződött ezáltal új megvilágításba, hanem a politikatörténészek által leírt folyamatok faktuális valósága is. A közelmúltról kialakított kép azonban társadalmi, politikai konszenzus keretei között született; s a konszenzusos álláspont megkérdőjelezése botránykőnek számított (Broszat 1984).

A mindennapok történészei az egyén szerepének hangsúlyozásával gyökeresen új értelmezési keretet kínáltak a korszak feldolgozásához. Többek számára tűnt úgy azonban, hogy a történetírásban az egyéni szempontok érvényesítése feloldozást nyújt az egyén számára a kollektívan elkövetett bűnök alól. Megfogalmazódott az a kritika is, hogy miközben az arctalan tömeg mítoszána elosztatására és a moralizáló történetek újraírására törekedtek a történészek, többet beszéltek a bűnösök és a cinkosok, mint az áldozatok szempontjairól. A „kisemberek mítoszába” életet lehelő irányzat képviselői így „balos” bírálatokat is kénytelenek voltak elszenvetni.

A mindennapok történészeinek választ kellett adniuk ezekre a kritikákra. Részben ennek fényében értelmezhető, hogy milyen következtetéseket vontak le a begyűrző elméleti hatásokból, illetőleg hogy a kilencvenes években az Alltagsgeschichte történet-tudományi jelenlétét tudatosító kötetek miképpen szintetizálták ezeket a hatásokat.

A mindennapok történetírása alapfogalmát, a „mindennapok” kategóriáját a szociológiától kölcsönözte. A mindennapok valósága a szociokulturális folyamatok metszéspontját jelenti: olyan nagy gyakorisággal ismétlődő cselekedeteket, amelyeket az egyén „elsajátít”, és különböző jelentésekkel ruház fel (Elias 1978). Ezek a tapasztalatok tárgyiasult formában, mindennapi valóságukban léteznek az egyén számára. Az egyes történetek különféle képzetársításokra adnak alkalmat, s mindig az alkalom szabja meg a cselekvők cselekedeteinek végső jelentését. Az elsajátítás egyéni produktum; érezni, gondolkodni és cselekedni csak egyénileg lehet (Lüdtke 1994: 72—75). A környező világ jelentései, tehát, hogy az egyes tárgyak, cselekedetek mit szimbolizálnak; csak az egyéni tapasztalatok ismeretében érthető meg. A kultúra a mindennapok történetírása szerint nem más, mint a hétköznapi jelentéseinek összefüggő rendszere.

Az egyes események kortárs olvasatának megértéséhez csak a korabeli mindennapok ismerete vihet közelebb. Pusztán nyelvi elemzéssel lehetetlen feloldani az érzékelés tapasztalatát (Lüdtke 1991: 17). (A közismert kritika szerint az Alltagsgeschichte kevés fogékonyságot mutat a források szövegszerű elemzése iránt.) A mindennapok történészei az antropológusok megfigyelési módszereit adaptálva, saját intuícióikat követve, a történelem cselekvőinek szerepébe behelyezkedve, az ő életvilágukkal és

mindennapjaikkal ismerkedve, igyekeztek megérteni és elemezni az egyéni tapasztalatokat (Lüdtke 1993: 23—41).

A legnagyobb hatású elmélet, amit történészek a cselekvő egyének történelemformáló szerepéről alkottak, egy magyarra nehezen lefordítható szó, az *Eigensinn* (saját akarat, önfejűség) történettudományi adaptációjában öltött testet.² Vegyes érzésekkel fogadta a nagyközönség a fogalom első történettudományos adaptációját. A szerzők — Oskar Negt és Alexander Kluge — a szóval az „üzemszerű” háborús erőszak és a bővülő munkalehetőségek fonákjában igyekeztek leírni az egyéni cselekvési lehetőségeket. Magát a fogalmat — talán szándékosan — nem definiálták. Elemzésükben irodalmi elbeszélések szövegét is felhasználva, érzékeltették, hogy mit jelentett az egyszerű német polgár számára a háború, ugyanakkor nyitva hagyták azt a kérdést, hogy az olvasó az egyének Eigensinnjéből következőnek vagy arra sokféleképpen ható erőnek tartsa-e a háborús erőszakot (Negt — Kluge 1993). A mindennapok történéseinek tanulmányaiban a fogalom — elsősorban a göttingeni történész, Alf Lüdtke írásainak hatására — a mindennapok történetének leírására alkalmas analitikus kategóriává lépett elő. Az Eigensinn segítette megérteni a munkáskultúra jellegzetességeit (azt a világot, amely távoli táj a történész számára, és ahol a „sötétben” az írott források segítségével hiába is próbál meg tájékozódni), a mindennapi élethelyzeteket, ahol egy-egy arckifejezésnek gesztusnak nagyobb jelentősége van, mint a szavaknak. Az „önfejűség” története tette kézzelfoghatóvá, hogy a politika világa olykor nem a saját valóságában, hanem a hétköznapiakban, a munka vagy az anyagiak dimenziójában, saját életvilágának „szűrőjén” keresztül mutatkozott meg az egyén számára (Lüdtke 1993: 9—10, 376—379; Lüdtke 1994: 139—153).

Ez az elméleti alapvetés könnyen felfedezhető rokon vonásokat mutat a mikrotörténészek azon álláspontjával, amely szerint a történetírás valódi kérdése az, hogy az egyének szabad akarata milyen mértékben, illetőleg milyen formában jut érvényre a történeti folyamatokban. A szerző az Eigensinn fogalmán keresztül érzékeltette, hogy a diktatúrában az egyéni cselekedetek is átértékelődtek. A személyes célok érvényesítése olykor politikai cselekedetté vált, ugyanakkor szűkebb keretek között, de még a nácizmus időszakában is számos, a külső szemlélő számára nem mindig látható visszavonulási lehetőség nyílt az egyén számára. A diktatúra ilyenét való felfogásából következően az alullevők nemcsak elviselték, hanem az alávetttség elfogadásával, az alkalmazkodás különböző formáit szimbolizáló cselekedeteikkel újra- és újratermelték az uralom formáit. A náci rendszer hatalmi gépezete igazodott az egyének magatartásformáihoz, nem akadályozta, sőt inkább elősegítette, hogy sokan a passzív visszahúzódásban, a külső világtól való elzárkózásban találják meg az egyéni cselekvés lehetséges formáját, s teljes érzéketlenséget mutassanak mások gondjai, szenvedései iránt.

Az egyéni cselekedetek végső értelmüket mindig mások cselekedeteinek a kontextusában nyerik el; így saját céljai, személyes érdekei senkit sem oldozhatnak fel a kollektívan elkövetett bűnök alól (Lüdtke 1994: 76; Lüdtke 1993: 410). Az antropo-

² Az angol fordításokhoz hasonlóan a következőkben a szövegben az eredeti német nyelvű terminust használom, mivel lefordításával elveszne a szó eredeti értelme.

lógiai nézőpont érvényesítése nem magyarázta, viszont segített megérteni azt a szomorú tény, hogy miképpen válhatott a náciizmus éveiben a háború a „német minőségi munka” egyik formájává, a genocídium pedig „állami intézménnyé” Németországban. Egyes szerzők szerint a tudományos közbeszéd újratematizálásának és ezáltal a mindennapok történetírásának is szerepe volt abban, hogy a 80-as évek közepétől az NSZK, majd később az egyesült német állam polgárai másképp kezdtek el közeledni múltjukhoz, mint korábban, és megváltozott a nemzeti identitáshoz s annak szimbólumrendszeréhez való viszonyuk (Keller 1996: 127—129).

A mindennapok történetírásának elméleti hozományát vizsgálva elmondható, hogy a historikusok, miután szembeneztek a nemzeti múlttal, eredményesen tettek kísérletet az elnagyolt történetek újraírására. A korábbi monolitikus társadalomkép megintatásával az Alltagsgeschichte történészei utat törtek az új elméletek és módszerek alkalmazása előtt. A mindennapok történetírásának köpönyegéből előbújó oral history a történeti tudás demokratizálására vállalkozott; arra hogy „nyisson” a „nép felé” (Niethammer 1985: 474—475). A demokratikus jövőhöz, olyan múltra van szükség, amelyben „nemcsak a nagyok hangját hallani”, hangoztatta a német Oral History megalapítója, Lutz Niethammer (1985: 7). Gyorsan tudatosult az a felismerés, hogy az írott források többsége nem a kisemberekről szól; s az is sokak számára gyorsan és könnyen beláthatónak bizonyult, hogy nem külső törvényszerűségek, hanem személyes motivációik irányítják az emberek cselekedeteit. A korábbi monolitikus valóságkép relativizálását jelentette egy gyorsan divatossá váló téma, a nemek (gender, Geschlecht) történetének kutatása is. A nőkkel és férfakkal szemben megfogalmazódó társadalmi elvárások, a férfi és női szerepek vizsgálata olyan szempontrendszert kínált, amely a mindennapok történészei számára valóságosabbnak tűnt a politikai élet neutrális viszonyainál (Davin 1994). Hasonló jelentőséggel bírt az etnikai kisebbségek, egyéni és kollektív életutak, a nemzedéki tapasztalatok és a társadalmi térhasználat vizsgálata is (Lindenberger 1996: 304). A „történelem újratematizálásával” az Alltagsgeschichte rést ütött a hagyományosnak mondott történetírás falán.

A tabutémák feloldása és az új módszerek meghonosítása az új társadalomtörténet eszköztárának bátrabb felhasználását eredményezte a későbbiekben. Az 1989-es *politikai fordulat után*, amikor sorra láttak napvilágot az elmúlt rendszer bűneit bemutató, korábban titkos dokumentumok, úgy tűnt, hogy a tudományos érdeklődés és a közvélemény figyelme ismét az apró mozaikokból összerakható „nagy történetek” felé fordul (Lüdtker 1993: 14). Az NDK történelmét és társadalmát bemutató első monográfiák a volt kelet-német állam társadalmát még a politikai rendszer jellemzőin keresztül vizsgálták. A pártdokumentumokat és a STASI jelentéseket olvasva, egy, az uralom formái által áthatott társadalom képe bontakozott ki. Mintha a pártállam intézményei nemcsak az országot, de annak minden lakosát behálózták volna. Az NDK történetének kapcsán nagyhatású könyvében Siegfried Meuschel a pártállami intézmények szorításában elsorvadó társadalomról beszélt (Meuschel 1992: 10). Ez a látlet azonban a volt kelet-német állam történetéről az Alltagsgeschichtének sem a módszereivel, sem pedig a célkitűzéseivel nem volt összeegyeztethető.

A mindennapok historikusai számára azonban megerősítést jelentett, hogy az újraegyesülő országrészek polgárai nemcsak a múlt bűnei iránt tanúsítottak fokozott érdeklődést, hanem „egymás iránt” is. A kezdeti eufória után ugyanis hamar nyilvánvalóvá váltak a szocializációs különbségek. Sorra jelentek meg azok a munkák, amelyek az „Ossik” és a „Wessik” viszonyát, a kölcsönös „meg-nem-értés”, az előítéleteség okait kutatták. A fordulat lélektani hatásainak sok kötetre rúgó irodalma lett. Nyugat-németek a távoli kultúrákat kutató antropológusok kíváncsiságával indultak a keleti tartományokba interjúzni (a volt nyugat-berliniek a volt Kelet-Berlinbe), s igyekeztek megmagyarázni maguk és mások számára a kelet-németek habitusát.³ Egyfajta természetes kíváncsiság ébredezett a volt kelet-német állam polgárainak mindennapjaival, a Trabantok és a Wartburgok vagy a nudista testkultúra világával kapcsolatban (Kuhn — Ludwig 1997).

Az a felismerés, amit elsősorban a mindennapok története tudatosított a tudományos közvéleményben, hogy az emberek még a diktatúrák legsötétebb napjaiban sem „marionett bábuként”, mozogtak a politikusok kezében (Lüdtke 1993: 15), mélyebben gyökerezett annál, mintsem hogy teret engedjen a politikatörténeti események historicista szemléletű rekonstrukciójának. Abban, hogy ez nem következett be, és a természetlen periodizációs viták is elcsitulak, mindemellett nyilvánvalóan szerepet játszott az is, hogy a mindennapok történetírása ekkor már széles intézményi háttérrel rendelkezett. Ezzel kapcsolatban meg kell említeni azt a tényt, hogy a legújabbkorral foglalkozó volt kelet-német történelem tanszékeket és kutatóintézeteket leépítették, illetőleg hogy a személyi állományuk kicserélődött. A talpon maradt intézetek kutatói a társadalomtörténet módszereit adaptálva, hosszú távú projekteket kidolgozva, illetőleg más kutatásokba bekapcsolódva küzdöttek az egzisztenciájukért.

Ahogy egy összefoglaló tanulmány szerzője megállapítja az NDK történetének feltérképezése az Alltagsgeschichte számára kihívást jelentett, „újrakezdést ismeretlen területen” (Lindenberger 1996: 307—312). A historikusok a náci időszak történelme kapcsán már megválaszták azokat a kérdéseket, amelyek a diktatúra hétköznapijainak vizsgálata kapcsán felmerülhetnek; az NDK története azonban újabb problémákkal szembesítette őket. Új impulzusok érték a mindennapok már-már csipkerózsika álomba szenderülő történetíróit.

Ma már elmondható, hogy a 90-es években a volt kelet-német állam politikatörténete kapcsán megfogalmazódó történetírói képzetek jelentették a legfőbb kihívást a mindennapok történészei számára. Az Alltagsgeschichte historikusai számára saját fogalmaik felülvizsgálatára is szorító kérdéssé egyén és hatalom viszonyának, az uralom formáinak újragondolása vált. Míg korábban elsődleges kérdésnek az számított, hogy a háborús erőszak, és az embertelen eszmék miképpen nyertek legitimitást Németországban, addig az államszocialista rendszer mindennapjainak kapcsán arra kérdeztek rá a történészek, hogy a polgárok életét milyen mértékben tudta irányítani a párt (Huininck — Mayer 1995: 9). Elfogadva azt a korszak politikatörténet-írásából következő egyszerű tényt, hogy az NDK társadalmát a rendszer jellegéből következően áthatották az uralom különböző formái, a mindennapok történészei az egyéni

³ A teljesség igénye nélkül néhány kötet a fordulat irodalmából: Hondrich és tsi. 1993, Busch 1993, Zoll 1999.

cselekvési lehetőségekre, és az egyének cselekedeteiben megfogalmazódó válaszokra kérdeztek rá. Nem a hatalmi mechanizmusok leírása jelentette az elsődleges kérdést a számukra, hanem a diktatúra mindennapjainak illetőleg annak vizsgálata, hogy az emberek hogyan sajátították el a SED által rájuk oktrojált uralmi viszonyokat. (Lindenberger 1999: 13—43) Az NDK-t így nem totalitárius államként, hanem „gondoskodó-nevelő” diktatúráként jellemezték, lakossága pedig a „munka” illetőleg az „alsó rétegek” (Lüdtker 1989: 36) és a „kisemberek” társadalma (Bodstübner 2000: 688) címkéket is megkapta.

Éppen az uralom formáinak erőteljes jelenléte miatt van szükség többfajta megközelítésmód és módszer egyidejű alkalmazására, érveltek a mindennapok historikusai, hiszen az NDK történelme sokrétűbb jelenség annál, mintsem hogy elbeszélhető lenne pusztán politikátörténete alapján. Már maga az a tény, hogy az NDK fennmaradhatott, bizonyos fokú alkalmazkodást feltételez a volt kelet német állam polgárainak a részéről (Fulbrook 1996: 294). Egy tanulmánykötet három fogalom alapján írja le az NDK korabeli mindennapjainak történetét: amit a rendszer ideológiája előrelépésnek, „haladás”-nak tekintett, az valójában normatív követelményeket jelentett („norma”), s az emberek saját életviláguk keretein belül alkalmazkodtak ezekhez a normatív előírásokhoz, valamint közvetve az általánosságban megfogalmazott célokhoz is („Eigensinn”) (Ludwig 1999).

A kortársak nem a politikátörténészek fejével gondoltak, és államelméleti munkákat is csak nagy ritkán írtak. Továbbfűzve a gondolatot, felülnézetből nem mindig látszanak a diktatúra határai (alulnézetből pedig olykor maga a diktatúra sem). Közhelyesnek tűnik az állítás, de ettől még igaz lehet: nem mindig demokrácia a demokrácia és nem mindig diktatúra a diktatúra (Lindenberger 1999: 21). Egy német történész által felhozott autentikus példát említve, Knut asszonyt, aki élete nagy részében szárnyasokat nevelt, nem igazán érdekelte a politika. Ahogyan ő ezt a saját maga számára megfogalmazta: „politikával nem lehetett felnevelni a tyúkokat, (Poutrus 1999: 257). Tegyük hozzá, a politikátörténet-írás alapján pedig nehéz megérteni Knut asszony életét. A történészeknek, amikor azt vizsgálták, hogy az átlagemberek mindennapjait hogyan hatotta át a politika, sokszor igen mélyre kellett leásniuk; direkt kapcsolatra, közvetlen viszonyra viszont csak elvétve akadtak.

Hatalom (Macht) és uralom (Herrschaft) fogalmának megkülönböztetése, a Max Weberi kategóriák átvétele a mindennapok történetírásában a sematikus diktatúrákép szétosztásának célját szolgálta. A *hatalom* ezek szerint a központi akarat feltétlen érvényesítését jelenti, mindennel és mindenkivel szemben, akikkel a hatalmon lévők szembesülnek és szembekerülnek; az *uralom* ugyanakkor egyfajta mérlegelést is jelent: a lehetőségek felmérését, a körülményekhez való igazodást. Míg a hatalom fogalma már önmagában is túlhatalmat takar, addig az uralom azt a túlhatalmat jelöli, amely intézményi formában teljeseedik ki, és amit az emberek többé-kevésbé elfogadnak. A „hatalom” eszerint fogalmi eszencia; az „uralom” kategóriája viszont alkalmas arra, hogy a társadalomtörténeti vizsgálódás eszközévé váljék. Ahogy Max Weber megállapítja: „bizonyos minimális engedelmességek akarása — tehát az engedelmességekhez fűződő külső vagy belső érdek — minden igazi uralmi viszonyhoz hozzátartozik”

(Weber 1987: 221); tehát az uralom fogalma mindig kölcsönös viszonyt feltételez. Az uralom intézményesített formáival és a bennük megtestesülő túlhatalommal az egyén többnyire konfliktushelyzetekben szembesül, s ezek végső jelentésüket csak az egyes szituációkban nyerik el. Az uralom erőszakos vonásait így elsősorban azok érzékelik, akik konfliktusba kerülnek vele (Lüdtke 1991: 9–15).

A közös kihívásokra adott egyéni válaszok nemcsak a konfliktusok jellege szerint lehetnek különbözőek, hanem különbség figyelhető meg abban is, ahogyan az egyének az uralom egyes formáit megélik, elsajátítják, s ennek alapján saját egyéni válaszaikat megfogalmazzák. A mindennapok történései az uralom Max Weber-i fogalmát a mindennapi interakciók viszonylatában értelmezték. Az uralom *társadalmi praxis*, egyfajta „adok-kapok”, amelyben két fél áll szemben egymással, és mindketten hozzátesznek valamit ahhoz, ami e „párbeszéd” eredményeképpen „megszületik”. Az uralom metaforáinak elemzése s az e párbeszéd keretében megszülető egyéni válaszok ábrázolása mozaikjaira szedte a diktatúra világáról alkotott egyöntetű képet (Lindenberger 1996: 312–21; Lindenberger 1999: 19–23).

Lehetséges értelmezési keretként az államszocialista diktatúra belső viszonyai, uralom és egyének dialógusának leírásához ismét az *Eigensinn* fogalma kínálkozott. Az államszocializmusban az egyén saját életvilágának keretein belül többnyire az uralom mindennapi formáival találkozott. Az utcán az államosított üzletek szűkülő kínálatával, a gyárban pedig a norma folytonos emelésével szembesült. Azokon a csatornákon keresztül, amelyek a politika üzeneteit közvetítették felé, illetőleg azoknak a tárgyaknak, cselekedeteknek a hétköznapi jelentésvilágán keresztül, amelyek számára az uralom formáit jelképezték; értelmezhető az egyénnek az uralom egyes formáihoz való viszonya illetőleg a hatalommal folytatott állandó dialógusa, az a mód, ahogyan saját életstratégiáit (ki)alakította. Az *Eigensinn* a politikai rendszernek való behódolástól kezdve a rendszerrel való teljes szembefordulásig bármilyen formában megnyilvánulhatott (Lindenberger 1999: 21–26). Egyaránt jelenthetett konformista vagy nonkonformista cselekedeteket, válaszreakciót vagy spontán megmozdulást, és éppúgy megmutatkozhatott egyéni, mint kollektív cselekedetekben: egy élmunkás keresetében (Lüdtke 1994b), vagy a szocialista brigád érdekérvényesítő képességében is (Hübner 1996). Míg a nácizmus mindennapjainak bemutatása kapcsán az *Eigensinn* fogalma még a munkás kultúra jellegzetességeinek megértését szolgálta, addig az államszocializmusról értekező történészek műveiben tágabb értelmet kapott, s az egyéni magatartásformák teljességét kezdte jelenteni.

Az *Eigensinn* ezek szerint olyan örök emberi tulajdonság, ami nyelvileg és fogalmilag pontosan nem megragadható. A mindennapok történéseinek munkáit olvasva, úgy tűnik, hogy az ember eredendően hajlamos arra, hogy mindig a gyengébb ellenállás irányába mozduljon el, és saját személyiségét az uralom formáihoz alkalmazkodva teljesítse ki. Magába burkolózik; sáncokat emel, amik mögé különösebb feltűnés nélkül visszahúzódhat, és amik menedéket is jelentenek számára, de egyúttal tűréshatárának a végső fokát is kijelölik. Végső soron az *Eigensinn* az egyén — mindig a lehetőségeknek megfelelően érvényesülő — szabad akaratát jelenti. Az uralom és Eigen-Sinn fogalmak egyazon társadalmi viszony két különböző aspektusát, egy olyan

erőtér két pólusát jelölik, ahol a szabályok kölcsönösen ismertek: az egyén tudja, hogy meddig mehet el a nyílt konfrontáció kockázata nélkül, s az uralmon lévők is tudatában vannak uralmuk korlátainak. Uralom és *Eigensinn* kettőssége így kölcsönös alkalmazkodást jelent, ahol az alkalmazkodás már önmagában is feltételezi az ellenállás egy bizonyos fokát.

A kutatás tendenciáit jellemzi, hogy az NDK történetét és társadalmát a begyűrűző elméleti hatások eredményeképpen egyre inkább szimbolikus jelentőségű „narratív önreprezentációin”, tehát a források szövegszerű jelentésén keresztül kezdték el értelmezni, annak ellenére is, hogy a mindennapok historikusai korábban nem szenteltek különösebb figyelmet a források narratív jellegének. 1994 októberében amerikai-német történésztanácskozást rendeztek a STASI iratairól. Itt a korábbiaknál is élesebben fogalmazódott meg az az álláspont a vitában résztvevő amerikai történészek részéről, hogy a kutatóknak végleg el kellene szakadniuk a korábbi gyakorlattól, a drámai események ismertetésétől, és nagyobb figyelmet kellene szentelniük az NDK történetét és társadalmát bemutató források „nyelvi valóságának”. A konferenciát követően megjelentetett kötet szerzői elsősorban a pártállami bürokrácia által meghonosított bifanyelv jelentésrétegeinek a feltárására törekedtek (Becker — Lüdtke 1997).

Ennek hatására az uralom formáit nyelvi fordulatokban és formulákban megfogalmazódó jelentéseken keresztül próbálták értelmezni. A Foucault-i diskurzuselmélet mellett, amely szerint korszecifikus diskurzusszabályok léteznek, és az egyéni érdekek, motivációk mellett ezek magyarázzák a nyelvi és képi „kinyilatkoztatásokat”, egyre erőteljesebben artikulálódott az az álláspont, amely az egyének, egyes szerzők vagy nyelvi alanyok definíciós hatalmát hangsúlyozza. Megengedő állításként még az is megfogalmazódott, hogy ha a múlt csak egyes reprezentációiban valóságos, akkor minden, a jelentések határtalan sokféleségével felruházott elbeszélés egyszerre valóság és történelem, egyszerre jelen és múlt (Becker — Lüdtke 1997: 11—13).

A források narratív jellegének felismerése és az antropológiai nézőpont azonban nemcsak ebben az esetben, de más monográfiák és tanulmányok esetében sem kapcsolódott össze. Hiába beszélnek Németországban is többen — amerikai hatásra „nyelvi fordulatról” — a források narratív jellege és szimbolikus jelentéseinek felismeréséről, az új kultúrtörténet meghonosításáról; a mindennapok történetírását e következtetések levonása egyelőre kevés empiriával gazdagította. Pedig ha a valóság „kettős konstrukció”, akkor az egyén saját életvilágának keretein belül kizárólagos definíciós hatalommal bír; s az egyéni cselekedetek és magyarázatok megértéséhez, ha kénytelen-kelletlen is, de a kortársak által létrehozott szövegek elemzésére vagyunk utalva (Sieder 1994; Vierhaus 1995).

Annak idején a cselekvő egyének perspektívája jelentette a moralizáló történetekkel szemben az egyedüli lehetséges nézőpontot az Alltagsgeschichte historikusai számára a közelmúlt történetének újraírására. Ugyanakkor olvasatom szerint az antropológiai nézőpont jelenti ma az új elméletek adaptációjának legfőbb korlátait. Nehéz elképzelni, hogy a mindennapok történetírói két diktatúra újraírásának a tapasztalatával a hátuk mögött képesek legyenek a narratíva tudományos elméletének az

adaptációjára, amely ez esetben szükségszerűen az egyén definíciós hatalmának a hangsúlyozását jelentené.⁴ Osztott igazságok és különböző valóságok létezhetnek, de hogy minden relatív lenne — e következtetések levonása Németországban egyelőre még túlzó állításnak tűnik.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bodstübner, Evemarie (Hrsg.) 2000: *Befremdlich anders: Leben in der DDR*. Berlin
- Bódy Zsombor 2000: A hétköznapi élet története. Munkás visszaemlékezések a századforduló idejéből. In: Bódy Zsombor — Mátay Mónika — Tóth Árpád (szerk.) *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, 275—293.
- Broszat, Martin (Hrsg.) 1984: *Alltagsgeschichte der NS-Zeit. Neue Perspektive oder Trivialisierung?* München
- Busch, Rainer (Hrsg.) 1993: *Gemischte Gefühle. Einheitsalltag in Macklenburg-Vorpommern*. Bonn
- Davin, Anna 1994: Frauen und Alltagsgeschichte In: Berliner Geschichtswerkstatt (Hrsg.) *Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte. Zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte*. Münster 37—58.
- Elias, Norbert 1978: Zum Begriff des Alltags. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. Sonderheft 20.22—29.
- Fónagy Zoltán 1996: A mindennapok története. Antropológiai perspektívák a német társadalomtörténetben. In: Orosz István — Pölöskei Ferenc (szerk.) *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. századi Magyarországon*. Budapest, 369—380.
- Fulbrook, Mary 1996: Methodologische Überlegungen zu einer Gesellschaftsgeschichte der DDR. In: Bessel, Martin — Jessen, Ralph (Hrsg.) *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR*. Göttingen, 274—297.
- Hartwig, Wolfgang — Wehler, Hans-Ulrich (Hrsg.) 1996: *Kulturgeschichte Heute*. Göttingen
- Hondrich, Karl Otto és mások 1993: *Arbeitgeber West, Arbeitgeber Ost*. Berlin
- Huinink, Johannes — Mayer, Karl Ulrich (Hrsg.) 1995: *Kollektiv und Eigensinn: Lebensverläufe in der DDR und danach*. Berlin
- Hübner, Peter 1996: Arbeiterklasse als Inszenierung? Arbeiter und Gesellschaftspolitik in der SBZ/DDR. In: Bessel, Martin — Jessen, Ralph (Hrsg.) *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR*. Göttingen, 199—223.
- Keller, Barbara 1996: *Rekonstruktion von Vergangenheit. Vom Umgang der „Kriegsgeneration“ mit Lebenserinnerungen*. Opladen
- Kreisky, Eva — Sauer, Birgit (Hrsg.) 1998: *Geschlecht und Eigensinn*. Wien — Köln — Weimar
- Kuhn, Gerd — Ludwig, Andreas 1997: *Alltag und soziales Gedächtnis: Die DDR-Objektkultur und ihre Musialisierung*. Hamburg
- Lindenberger, Thomas 1996: Alltagsgeschichte und ihr möglicher Beitrag zu einer Gesellschaftsgeschichte der DDR. In: Bessel, Martin — Jessen, Ralph (Hrsg.) *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR*. Göttingen, 298—325.
- Lindenberger, Thomas 1999: Die Diktatur der Grenzen. Zur Einleitung. In: Lindenberger, Thomas (Hrsg.) *Herrschaft und Eigensinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln — Weimar — Wien, 13—44
- Ludwig, Andreas (Hrsg.) 1999: *Fortschritt, Norm und Eigensinn. Erkundungen im Alltag der DDR*. Berlin
- Lüdtke, Alf 1989: Einleitung: Was ist und wer treibt Alltagsgeschichte? In: Lüdtke, Alf (Hrsg.) *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*. Frankfurt a. M. 9—47.
- Lüdtke, Alf 1991: Einleitung. Herrschaft als soziale Praxis. In: Lüdtke, Alf (Hrsg.) *Herrschaft als Soziale Praxis. Historische und sozial-antropologische Studien*. Göttingen, 9—63.

4 Az új narratív történetírás meghonosítására Németországban legnagyobb vehemenciával a társadalomtudományos történetírás képviselői törekcsenek, amikor az új kulturális elméletek tudományos alkalmazásának lehetőségéről értekeznek (Hardtwig — Wehler 1996).

- Lüdtke, Alf 1993: *Eigen-Sinn. Fabrikalltag, Arbeitererfahrungen und Politik von Kaiserreich bis in den Faschismus*. Münster
- Lüdtke, Alf 1994: Eigensinn. In: Berliner Geschichtswerkstatt (Hrsg.) *Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte. Zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte*. Münster, 139—153.
- Lüdtke, Alf 1994b: „Helden der Arbeit” — Mühen beim Arbeiten. Zur missmutigen Loyalität von Industriearbeitern. In: Kaelble, Harmut (Hrsg.) *Sozialgeschichte der DDR*. Stuttgart, 188—213.
- Lüdtke, Alf — Becker, Peter 1997: *Akten, Eingaben, Schaufenster. Die DDR und ihre Texte. Erkundungen zu Herrschaft und Alltag*. Berlin
- Meuschel, Sigfried 1992: *Legitimation und Parteiherrschaft in der DDR 1945—1989*. Frankfurt a.M.
- Moritz, Horst (Text) — Hiepe, Bernd — Schröter, Erasmus (Foto) 1996: *Eigensinn mit untenentzündung. Selbstgebaute Traktore aus der DDR*. Erfurt
- Negt, Oskar — Kluge, Alexander 1993: *Geschichte und Eigensinn 3. Gewalt des Zusammenhangs*. Frankfurt a. M.
- Niethammer, Lutz (Hrsg.) 1985: *Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis. Die Praxis der Oral History*. Frankfurt a. M.
- Niethammer, Lutz (Hrsg.) 1986: „Die Jahre weiss man nicht, wo man die heute hinsetzen soll”. *Faschismuserfahrungen im Ruhrgebiet. Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet 1930 bis 1960*. I. Band, 2. Auflage, Bonn
- Pourtus, G. Patrice 1999: „... mit Politik kann ich keine Hühner aufziehen,„. Das Kombinat industrieller Mast und die Lebenserinnerungen der Frau Knut. In: Lindenberger, Thomas (Hrsg.) *Herrschaft und Eigensinn in der Diktatur. Studien zur gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln — Weimar — Wien, 235—266.
- Röhr, Werner 1995: Alltag und Alltagsgeschichte. Fragen und Kritiken sozialgeschichtlicher Faschismusforschung. In: Röhr, Werner (Hrsg.) *Terror, Herrschaft und Alltag im Nationalsozialismus: Probleme einer Sozialgeschichte des deutschen Faschismus*. Münster, 294—344.
- Sieder, Reinhard 1994: Sozialgeschichte auf dem Weg zu einer historischen Kulturwissenschaft? *Geschichte und Gesellschaft* 1994/20. 445—468.
- Vierhaus, Rudolf 1995: Die Rekonstruktion historischer Lebenswelten. Probleme moderner Kulturgeschichtsschreibung. In: Lehmann, Hartmut: (Hrsg.) *Wege zu einer neuen Kulturgeschichte*. Göttingen, 7—28.
- Weber, Max 1987: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. 1. Budapest
- Wehler, Hans-Ulrich 1985: Königsweg zu neuen Ufern oder Irrgarten der Illusionen. In: Brüggemeier, Franz-Joseph — Kocka, Jürgen: (Hrsg.) *Geschichte von unten — Geschichte von innen. Kontroversen um die Alltagsgeschichte*. Hagen, 17—47.
- Zoll, Rainer — Rausch, Thomas (Hrsg.) 1999: *Ostdeutsche Biographien. Lebenswelt im Umbruch*. Frankfurt a. M.